

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ СЕРЕДНЬОЇ ЛАНКИ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

Анотація. У статті здійснено дослідження процесу формування і розвитку екологічної свідомості учнів середньої ланки загальноосвітньої школи. Доведено, що у базовій середній школі у дітей накопичуються світоглядні резерви, які готують перехід світорозуміння, завдяки процесу мислення, до важливішої генетичної форми в підлітковому віці – свідомості.

Ключові слова. екологічна свідомість, середня школа.

Актуальність. Базова середня школа – це школа основ рідної культури, духовності, українознавства, людинознавства, формування в учнів основ українського патріотизму, громадянськості, характеру, національного і наукового світорозуміння, світогляду, засвоєння ними дійсності, формування наукових і світоглядних уявлень про себе як об'єкт природи, цілісну картину світу, що збуджує інтерес, породжує нові потреби до розширення і поглиблення знань про навколишній світ, готовність до подальшої екологічної освіти й самоосвіти і є важливим чинником формування особистості, її світоглядно-екологічної орієнтації. У базовій середній школі у дітей накопичуються світоглядні резерви, що готують перехід світорозуміння, завдяки процесу мислення, до важливішої генетичної форми в підлітковому віці – свідомості. У контексті нашої тематики під екологічною свідомістю ми розуміємо специфічну форму відображення нерозривної єдності особистості з природою, залежності свого благополуччя від цілісності й екологічної рівноваги середовища життя на Землі, від екологічної ситуації, що виражається у глибокій переконаності необхідності бережливого ставлення до природи, покращення навколишнього середовища для теперішнього і майбутнього поколінь людей.

Мета. Дослідження процесу формування і розвиток екологічної свідомості учнів середньої ланки загальноосвітньої школи, яка була б науковим орієнтиром у сучасній, справді складній, екологічній ситуації,

дозволила б їм робити правильний вибір у реалізації проектів, які трансформують природні системи, правильно оцінювати можливі наслідки своїх діянь.

Результати дослідження. На формування екологічної свідомості учнів у віці від 9 до 12 років впливає перехідний період в „біологічному значенні, оскільки це вік статевого дозрівання, паралельно якому досягають зрілості й інші біологічні системи організму” [9, с.271].

У віці 13 – 15 років у дітей, крім біологічного чинника, який обумовлює інтенсивність формування екологічних знань, є психологічний, який передбачає ускладнення форм абстрактно-логічного мислення підлітка, зміну його інтересів, оперування поняттями, розвиток пам'яті, а також диференціацію і витончення емоційної сфери.

Психологічно цей вік суперечливий. Найважливіше психологічне новоутворення віку – почуття дорослості, що примушує підлітка оцінювати поведінку дорослих. Можна сказати, що його поведінка – наслідування еталону. Ставлення його до природи визначається тим, який еталон вибрано для наслідування. У зв'язку з відсутністю досвіду та критичного відношення до дій й поведінки діти наслідують як позитивний, так і негативний приклад. Тому дуже важливо, щоб позитивний досвід ставлення оточуючих до навколишньої дійсності став домінівним у їхньому житті.

Безпосередні причини тієї чи іншої поведінки підлітка нерозривно пов'язані і з цілою низкою суперечностей суспільства, соціального середовища, мікросередовища й самої особистості. Серед головних умов, що провокують внутрішні та зовнішні суперечності, Л. Орбан-Лембрик виокремлює такі: велика дистанція між духовною зосередженістю, ідеальними очікуваннями від життя й реальними результатами, ефектами вчинків та дій підлітка; суворий регламент часу для творчого самовираження, захоплень, ігор; невідповідність рівня виявлених здібностей і раніше закріплених якостей підлітка завданням, які він ставить перед собою; перебільшення найближчим оточенням підлітка рівня його дорослості,

сформованості його здібностей; реальна загроза духовному та фізичному існуванню підлітка, яка виходить з агресивного соціального і природного середовища [12, с.193].

Аналіз суперечностей та визначення шляхів їх розв'язання допоможе глибше зрозуміти психологічні особливості формування екологічної свідомості сучасних підлітків. Загальною залишається суперечність між екологічним станом навколишнього природного середовища та тими перетвореннями, які вносить господарська діяльність як окремої людини, так і великих підприємств, техніки, сільськогосподарського виробництва. Перешкоджають формуванню особистості підлітка й будь-які відхилення від норм моралі та правил поведінки людей із найближчого оточення.

Отже, при віковому переході дітей від 10 до 15 років відбувається послідовне ускладнення, розширення сфери їх діяльності й підвищення ролі самооцінки, самоконтролю, самосвідомості в процесі загального психічного розвитку особистості. У процесі навчальної діяльності підлітків формуються екологічні знання і здатність індивіда до абстрактно-теоретичного мислення, без чого неможливим стає об'єднання знань в єдину систему; емоційно-чуттєві основи екологічних переконань, оскільки останні є вираженням ставлення особистості до світу, у процесі якого відбувається перехід від елементарного поверхового відображення до відображення внутрішніх суттєвих сторін предметів і явищ.

На наш погляд, саме в цей віковий період (5 – 7 класи) у змісті навчальних предметів має переважати матеріал про правила поведінки в природі, проводитися посильна природоохоронна робота, тому зв'язок дітей з природним оточенням має проходити у вигляді подорожі, туристичного походу, екскурсії. Залучення учнів до виконання таких конкретних природоохоронних заходів, як здійснення моніторингу довкілля, екологічні конкурси, вікторини, ігри, виконання творчих завдань екологічного спрямування дозволять учителям найкраще виявити пізнавальні екологічні інтереси школярів.

Таким чином, педагогічний процес має бути комплексним і забезпечувати адекватний розвиток ставлення особистості до світу природи разом із формуванням системи уявлень. Особливості психіки середнього шкільного віку вимагають з боку вчителя продуманого підходу до керівництва їх навчально-пізнавальною діяльністю, виходячи із нагальної необхідності розв'язання екологічних проблем.

У дисертаційних дослідженнях (К. Гуз, В. Коваль, О. Король, О. Лабенко, Г. Лебедь, О. Макарова, О. Мащенко, І. Панін, І. Токарева) [1; 4; 6; 7; 8; 10; 11; 13; 16], зазначається, що сформуванню екологічної свідомості можливо лише за умови об'єднання зусиль всього педагогічного колективу школи в декількох напрямках. По-перше, важливо щоб кожен учитель засобами свого навчального предмета формував знання про природні і культурні компоненти навколишнього середовища, розкривав їх цінність для людства і залучав учнів до екологічної діяльності. По-друге, адміністрації школи важливо передбачити такі форми роботи та підготувати педагогічний колектив до їх послідовного включення у навчально-виховний процес. По-третє, необхідна єдність дій педагогічного колективу школи із забезпечення взаємозв'язку навчання, виховання і розвитку школяра.

Маємо відзначити й негативні чинники, які заважають формуванню екологічної свідомості учнів. У дослідженнях Л. Корміної, А. Степанюк, В. Стефанік [5; 14; 15] докладно проаналізовано програмні вимоги, які відображаються у навчально-методичній літературі та встановлено, що у підручниках природничого циклу недостатньо реалізований міждисциплінарний характер екологічного змісту, тексти з екологічних проблем досить декларативні, мало висвітлюється значення природи в житті людей і негативний вплив суспільства на стан навколишнього середовища, а також сучасні екологічні проблеми України. „Сучасні розділи екологічного характеру в курсі „Біологія” перевантажено інформацією другорядного характеру, яка не формує цілісного знання про закономірності організації та функціонування природних систем надорганізмального рівня” [15, с.75].

При викладі екологічного матеріалу переважає опис конкретних природних систем, недостатньо представлена взаємодія між різними чинниками навколишнього середовища (біотичними, абіотичними та антропогенними).

Спираючись на кількісний та якісний аналіз результатів дослідження означених науковців, ми змогли виявити проблеми у роботі вчителів з формування екологічної свідомості школярів, зокрема, значні ускладнення, пов'язані з недостатньою обізнаністю зі змістом поняттєвого апарату екології як науки. Комплексний характер екологічних знань, широка парадигма її галузей та поява нових галузей дослідження (наприклад, екологія людини, неоекологія, космічна екологія тощо) часто призводить до того, що сам термін „екологія” вчителями трактується не чітко або й неправильно. До другої групи ускладнень можна віднести однобічне розуміння екологічних проблем та їх висвітлення в навчальному процесі. Третя група – можливості чи неможливості вирішення означених проблем у навчально-виховному процесі школи. Четверта група – недооцінка емоційно-ціннісного та діяльнісного чинників у формуванні відповідального ставлення до природи, відсутність у більшості педагогів чіткої системи включення екологічного змісту до навчальної, трудової та естетичної діяльності.

Крім наукових досліджень, у виявленні стану і можливостей формування у підлітків основної школи екологічної свідомості ми опираємося на результати зовнішнього оцінювання природничо-наукової грамотності учнів у міжнародних порівняльних дослідженнях PISA, TIMSS, PIRLS, CIVIC, SITES (1994-2006 рр.), які проводились за сприяння Міжнародної асоціації з оцінки навчальних досягнень (IEA) та Організації з економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). Основна мета якого – здобуття надійних відомостей про результати навчання в різних країнах світу, які можна порівняти з результатами міжнародного рівня. Результати міжнародного тестування виявили низку проблем у системі природничо-наукової освіти. Учні показали більш високий рівень знань фактографічного

матеріалу, вміння відтворювати та використовувати їх у знайомій ситуації. Трохи нижчим був рівень уміння інтегрувати ці знання та використовувати їх для роз'яснення явищ навколишнього світу. Достатньо низькі результати школярі показали з деяких питань природознавства, серед яких і екологія. Це свідчить про необхідність урахувати світовий досвід щодо ширшого та завчасного ознайомлення учнів з екологічним матеріалом. Очевидною є потреба посилити практичну спрямованість вивчення екологічних питань та їх інтеграції [2; 3].

На другому етапі проводили оцінку природничо-наукової підготовки учнів середніх шкіл на предмет готовності розв'язувати повсякденні життєві завдання, у разі потреби використовувати природничо-наукові знання. Результати міжнародного тесту виявили недостатній рівень природничо-наукової грамотності школярів, їхнє невміння використовувати здобуті знання в реальних ситуаціях.

Аналіз отриманих результатів свідчить про необхідність посилення уваги до формування основних природничо-наукових знань, понять, уявлень, поглядів, умінь, серед яких чільне місце посідають екологічні та їх використання під час пояснення реальних ситуацій у повсякденному житті, здійснення екологічного моніторингу довкілля для вивчення реальної екологічної ситуації місцевого екосередовища, посильного внеску в його поліпшення. Особливої уваги заслуговує дослідження психолого-педагогічних умов організації безпосередньої природоохоронної роботи школярів як завершального етапу формування екологічної свідомості підлітків.

У процесі формування екологічної свідомості учнів основної школи нами визначені його функції і недоліки.

Функціями є:

– формування пізнавальних основ світоглядних знань (кожен предмет володіє значним світоглядним потенціалом);

- вивчення антропогенного впливу на довкілля, глибинних причин цих явищ;
- накопичення знань про природні об'єкти, закономірності розвитку та функціонування природних екосистем;
- розвиток емоційно-чуттєвого ставлення до світу засобами природи, масової інформації, друкованих джерел;
- організація участі учнів у різних природоохоронних заходах;
- здійснення зв'язку з природним оточенням під час подорожі, туристичного походу, екскурсії;
- проведення (іноді) екологічних конкурсів, вікторин, ігор, виконання творчих завдань екологічного спрямування.

До недоліків нами віднесено:

- наслідування дітьми як позитивного, так і негативного досвіду дорослих у взаємодії з природою. Спостерігаються акції вандалізму у природі. Загроза духовному і фізичному існуванню підлітка, яка виходить з агресивного соціального й природного оточення. Зведення екології до окремих дій в природі (посадка дерев, боротьба з омелою);
- недоступність для сучасного підлітка тих умов освіти та розвитку, які необхідні для нормальної адаптації особистості в суспільстві. Велика дистанція між ідеальним очікуванням від життя й реальними результатами й ефектами вчинків та дій підлітка;
- у підручниках природничого циклу недостатньо реалізовано міждисциплінарний характер екологічного змісту, тексти з екологічних проблем досить декларативні, мало висвітлюється значення природи в житті людей і руйнівний вплив суспільства на навколишнє середовище. Однобічне розуміння вчителями екологічних проблем та їх висвітлення у навчальному процесі. Відсутність можливостей вирішення означених проблем у навчально-виховному процесі школи. Робиться акцент на інформативність подачі екологічного матеріалу;

– значні ускладнення у роботі вчителя пов'язано з недостатньою обізнаністю зі змістом поняттєвого апарату екології як науки. Термін „екологія” вчителями трактується нечітко у зв'язку з появою нових галузей дослідження;

– недооцінка емоційного та дільнісного чинників у формуванні неруйнівного ставлення учнів до природи;

– розрізнені знання, отримані учнями у природничих дисциплінах не синтезуються в цілісну природничо-наукову картину світу, а створюють фрагментарні уявлення про взаємодію людини і природи.

Висновок. Усі вищезначені проблеми загальноосвітніх шкіл у формуванні екологічної свідомості учнів основної школи тісно пов'язані з основною метою державної політики в галузі освіти, яка полягає у створенні умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України, оновленні змісту освіти та організації навчально-виховного процесу відповідно до демократичних цінностей, сучасних науково-технічних досягнень.

Список використаних джерел

1. Гуз К. Ж. Інтегрований курс з природознавства в 5-6 класах середньої загальноосвітньої школи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Гуз Константин Жоржович. – Полтава, 1997. – 208 с.
2. Іванюк І. В. Міжнародна програма PISA як інструмент зовнішнього оцінювання учнів // Шлях освіти. – 2004. – №3. – С.16-22.
3. Іванюк І. В. Міжнародне дослідження TIMSS як інструмент вимірювання навчальних досягнень учнів // Шлях освіти. – 2003. – №4. – С.21-27.
4. Коваль В. В. Екологічне виховання учнів при вивченні математики в 5-7 класах загальноосвітньої школи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Коваль Володимир Васильович. – К., 1993. – 199 с.
5. Корміна Л. І. Формування світоглядних знань підлітків у процесі навчально-пізнавальної діяльності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Корміна Лариса Іванівна. – Луцьк, 1998. – 190 с.

6. Король О. В. Формування екологічної культури учнів V-VI класів у процесі вивчення інтегративного курсу „Навколишній світ”: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.03 / Король Олена Вікторівна. – Суми, 1999. – 165 с.
7. Лабенко О. В. Екологічне виховання учнів у процесі вивчення дисциплін гуманітарного циклу: (на матеріалі ІХ класу): дис...канд. пед. наук: 13.00.01 / Лабенко Олександр Віталійович. – К.,1994. – 182 с.
8. Лебедь С. Г. Формирование экологической культуры учащихся 7–11 классов в процессе изучения курса экологии: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Лебедь Светлана Григорьевна. – Одесса, 2001. – 255 с.
9. Лозниця В. С. Психологія і педагогіка: основні положення: навч. посібник для самостійного вивчення дисципліни / Віктор Стефанович Лозниця.– К.: „ЕксОб”, 1999. – 304 с.
- 10.Макарова Е. А. Педагогические условия экологического образования студентов педвуза в процессе изучения иностранных языков: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Макарова Елена Анатольевна. – Челябинск, 2001. – 121 с.
- 11.Мащенко О. М. Формування системи знань про природу (під час вивчення інтегрованих курсів з природознавства у 5-6 класах): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Мащенко Ольга Миколаївна. – К., 2000. – 204 с.
- 12.Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: [підручник] : у 2 кн.– Кн.1: Соціальна психологія особистості і спілкування. К.: Либідь, 2004. – 576 с.
- 13.Панін І. А. Фізичне виховання школярів в умовах пострадіаційного забруднення (на матеріалі урочної форми занять): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Панін Ігор Анатолійович. – К., 2000. – 215 с.
- 14.Степанюк А. В. Методологічні та теоретичні основи формування цілісності знань школярів про живу природу: дис. ... д-ра. пед. наук: 13.00.01 / Степанюк Алла Василівна. – Тернопіль, 1999. – 474 с.
- 15.Стефаник В. І. Специфіка екологічної освіти та виховання в сільській школі / Екологічна освіта та просвіта в сільській школі: мат. міжн. наук.-практ. конфер., (Чернівці, 17-18 вересня 2004 р.) / Мін-во освіти і науки

України, Чернівецький національний університет. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 72-78.

16. Токарева И. Ф. Содержание, формы и методы экологического образования школьников в процессе изучения предмета „Химия и экология” с учетом регионального компонента: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Токарева Ирина Фагимовна, Уфа, 2001. – 222 с.